

УДК [78.7.034] (410.1)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/43-3-5>**Алла СОКОЛОВА,***orcid.org/0000-0002-4841-6342**доктор мистецтвознавства, кандидат педагогічних наук,
в. о. професора кафедри теоретичної та прикладної культурології
Одеської Національної музичної академії імені А. В. Нежданової
(Одеса, Україна) asmoonlux@gmail.com***ВПЛИВ ПІЗНЬОВІЗАНТІЙСЬКОГО ІСИХАЗМУ НА СЛОВ'ЯНСЬКУ КУЛЬТУРУ**

У статті розглядається ісихазм як форма християнського містицизму, підкреслюється схожість ідей ісихазму з пантеїстичною філософією і східними практиками медитацій. Проте кінцевою метою ісихазму є єднання з Богом, стан осяяння. Визначено основні ролі молитви в ісихастській практиці. Духовне сходження ісихастів включало очищення від пристрастей, споглядання природи як творіння Бога і прийняття Бога. Придільено увагу богословській системі Григорія Синайського і методу його молитви, який вів до набуття благодаті. Виявлено особливий сенс слова «світло» в ісихазмі. Встановлено, що з початку XIV століття – періоду неухильного падіння популярності Візантії – значення ісихазму зростає. Підкреслено, що аскетичний напрям ісихазму і гуманістичні принципи стають ключовою ланкою всіх аспектів життя Візантії. Виявлено, що ісихазм вплинув на мистецтво Візантії та інших країн, особливо за часів правління династії візантійських імператорів Палеологів.

Метою мистецтва епохи Палеологів стає споглядання перетворення плоті й матерії, перетворення, а не знищення плоті.

Кінець XIII та перша половина XIV століття охарактеризовано як період захоплення античною класичною літературою, що відбилося на іконопису: ікони збільшилися в розмірах, з'явилися сцени, які містять складні алегорії, символи і алюзії, змінилася і техніка іконографії.

Розкрито, що іконописці пізньої Візантії звертаються до духовних і містичних традицій ісихазму. Підкреслено, що ісихасти сприяли масовому поклонінню Діві Марії.

Досліджено, що основні ідеї ісихазму поділяли слов'яни. Болгарські монастирі стали центром, в яких ісихастська література поширювалася. Костянтин Філософ був пропагандистом ісихастських традицій у Сербії. Розкрито, що в XIV столітті багато російських богословів не були знайомі з працями Палами, однак ісихастські традиції стали поширюватися в середині XIV століття під впливом вчення Григорія Синайського. Ісихастське вчення про Преображення Ісуса на горі Фавор також справило глибокий вплив на Русь. Ісихасти стали на чолі руху, спрямованого на культурне і релігійне зближення слов'ян.

Ключові слова: *пізньовізантійський ісихазм, традиції ісихазму, аскетизм, чернецтво, духовне сходження, іконопис, слов'янська культура.*

Alla SOKOLOVA,*orcid.org/0000-0002-4841-6342**Doctor of Art, PhD of Pedagogical Sciences,**Acting Professor at the Department of Theoretical and Applied Culturology**Odesa National A. V. Nezhdanova Academy of Music**(Odessa, Ukraine) asmoonlux@gmail.com***THE INFLUENCE OF LATE BYZANTINE HESYCHASM ON SLAVIC CULTURE**

The article examines the movement of hesychasm as a form of Christian mysticism, emphasizes the similarity of the ideas of hesychasm with pantheistic philosophy and oriental meditation practices. However, the ultimate goal of hesychasm is union with God, a state of enlightenment.

The fundamental role of prayer in hesychast practice is examined. The spiritual ascent of hesychasts included cleansing from passions, contemplating nature as the creation of God, and accepting God.

Attention is paid to the theological system of Gregory of Sinai and the method of his prayer, which led to the acquisition of grace. A special meaning of the word "light" in hesychasm, is also revealed. It has been established that since the beginning of the 14th century, a period of constant decline in the popularity of the state of Byzantium, the importance of hesychasm has increased.

It is emphasized that the ascetic current of hesychasm and humanistic principles are becoming a key link in all aspects of the life of Byzantium. It is revealed that hesychasm influenced the art of Byzantium and other countries, especially during the reign of the Byzantine dynasty of the Paleologue emperors. The goal of the art of the era of the Paleologue is the contemplation of transformed flesh and matter, the transformation, and not the destruction of the flesh.

The end of the 13th and the first half of the 14th century in Byzantium was also characterized as a period of enthusiasm for antique classical literature, which was reflected in icon painting: iconography increased in size, scenes appeared that contain complex allegories, symbols and allusions, and the technique of iconography also changed. It is revealed that the icon painters of late Byzantium turned to the spiritual and mystical traditions of hesychasm.

It is emphasized that hesychasts contributed to the mass worship of the Virgin Mary. It is investigated that the main ideas of hesychasm were shared by the Slavs. Bulgarian monasteries become the centre in which hesychastic literature spread. Konstantin the Philosopher was the promoter of hesychast traditions in Serbia. It is revealed that in the 14th century, many Russian theologians were not familiar with the works of Palamas, but hesychast traditions began to spread in the middle of the 14th century under the influence of the teachings of Gregory of Sinai.

The hesychast teaching about the Transfiguration of Jesus on Mount Tabor also had a deep influence on Russia. Hesychasts became the head of a movement aimed at cultural and religious rapprochement of the Slavs.

Key words: late Byzantine hesychasm, traditions of hesychasm, asceticism, monasticism, spiritual descent, icon painting, Slavic culture.

Постановка проблеми. Ісихазм – найдавніша традиція духовної практики в християнстві. Православні християни стикнулися з аскетичною і містичною традицією Східної церкви після їх звернення до християнства. Широке поширення східно-церковної аскетичної і містичної літератури стало каталізатором інтересу до ісихазму у різних верствах суспільства. Православні християни стикнулися з аскетичною і містичною традицією Східної церкви після їх звернення до християнства. Широке поширення наукової літератури, а також аскетичної і містичної літератури, перекладеної на інші мови, стало каталізатором інтересу до ісихазму. Вплив ісихазму на релігійне, культурне та політичне життя у Візантії та в ряді слов'янських країн є незаперечним, проте не до кінця вивченим фактом.

Аналіз досліджень. Для Західної Європи древня містична традиція ісихазму загубилася в глибині століть. Одна з очевидних причин такого забуття лежить на поверхні: майже всі ісихастські тексти були написані грецькою мовою, що робило їх недоступними для прочитання на Заході. Перші відомості про ісихазм прийшли до нас завдяки писанням подвижників, більш відомих, як батьки-пустельники. У ХХ столітті, в епоху існування Радянського Союзу, богословська тематика виявилася під забороною. Проте в другій половині ХХ століття ряд вчених знову відкрили аскетичний рух Сходу. До цієї проблематики зверталися такі дослідники, як І. Мейендорф, О. С. Попова, Г. Прохоров, С.С. Хоружий та інші.

Мета статті – виявити специфіку пізньовізантійського ісихазму та його роль у мистецтві Візантії в XIV столітті, встановити рівень впливу ісихазму на культуру слов'ян.

Виклад основного матеріалу. Ісихазм – це форма християнського містицизму, яка зустрічалась майже винятково в східному православ'ї. Ідея ісихазму будувалася на споглядальній та відлюдницькій формі життя християнського чернецтва. Донині не існує єдиної думки про місце

і час виникнення ісихазму (Meyendorff, 1973). Єгипетські монахи використовували термін «ісихазм» для позначення окремого життя, в якому споглядання (anchoretis) стає основним сенсом. У IV–V століттях феномен ісихазму набув поширення і в Азії. Християнський богослов і філософ Григорій Ніський називав ченців, які жили ізольовано від людського суспільства більш ніж 40 років, «ісихастами» (Nyssa, 2003: 317). Ісихастські принципи багато в чому схожі з пантеїстичною філософією, а також зі східними практиками медитацій, у яких домінує прагнення відкинути зовнішні атрибути: позбутися бажань, емоцій і почуттів. Однак, на відміну від буддизму або індуїзму, ісихасти не намагаються досягти стану нірвани. Кінцева мета – це «єднання» з Богом, сходження до триєдиного Бога: Бога-батька, Богасина і Святого Духу. Для досягнення цієї мети необхідно виконати три кроки.

Перший крок припускав набуття безпристрасності (грец. Apatheia), відчуженості від почуттів і емоцій. Другий крок вів до нерухомості (грец. Hesychia), що вимагає відсутності уяви. Останній крок приводив до стану осяяння, обожнювання або скоєного союзу з Богом (грец. Theosis). Духовні практики ісихазму могли бути пов'язаними з віршем **6: 6** у Євангелії від Матвія, в якому Ісус відкидає показні молитви лицемірів, які вимагають від Ісуса молитися публічно. Ісус каже: «Ти ж, коли молишся, увійди до своєї комірчини, зачини двері свої, і помолися Отцеві своєму, що в таїні; і Отець твій, що бачить таємне, віддасть тобі явно» (Євангелие от Матфея, 2011:6). Ісихасти сприймають це твердження Ісуса в абсолютному значенні, а саме розглядають слова «увійди до своєї кімнати» як «увійди в себе». Занурення в себе досягається шляхом багаторазового повторення «Молитви Ісуса», що вимагало повного блокування емоцій та думок і посилювало почуття єднання з Богом. Всіх, хто практикував молитву Всевишнього як «молитву серця» або «молитву розуму», стали називати ісихастами. Такий спосіб духовної

практики докорінно відрізнявся від життя пустельників-аскетів у монастирях (Hausherr, 1965). Молитва в ісихастській традиції – основотвірна. Молитва вимагала не тільки відокремленого, але і затемненого місця, що б ніщо і ніхто не міг відвернути від молитви. (Palamas, 1961: 276–77). Молитви діляться на чотири види: словесна молитва, уявна молитва, серцева молитва і споглядання. Кожен новий ступінь поступово призводить до глибшого розуміння власного внутрішнього світу, віддаляє людину від світу зовнішнього. Вища, кульмінаційна точка ісихазму – споглядання, як дорога, що веде до Бога. Чисті душею люди, аскети-ісихасти, могли «побачити» Бога за допомогою «очей духовних», відчутти світло, що виходить з Нього.

Духовне сходження включало очищення від пристрастей (*praxis*), споглядання природи як творіння Бога (*physike theoria*) і прийняття Бога (*theologia*) як Світла. Таке розуміння лягло в основу концепції богослова, філософа і ченця Євґрія Понтійського, який жив в IV столітті нашої ери. Згодом візантійські богослови перетворили його доктрину потворної молитви на доктрину Христоцентризму (Lossky, 1957).

Праці преподобного Макарія Великого Єгипетського також вплинули на еволюцію поняття «ісихастська духовність» і Христоцентризм. Автор неодноразово підкреслював, що серце куди важливіше за розум (Macarius the Great, 1964). Він також стояв біля витоків створення ісихастської антропології, в основі якої лежало розуміння, що тіло і душа є єдиним цілим. (Macarius the Great, 1964). Преображення душі і тіла людини через присутність втіленого Бога і божественної благодаті було головною метою ісихастів. Осяяння розглядалося як духовне перетворення, що веде до обоження (Diadochos of Photiki, 1983). Преподобний Григорій Синайський був ідейним лідером афонсько-ісихастського руху, вивчав ісихастський метод молитви і споглядання, проте багато в чому орієнтувався на світоглядні системи Платона і Аристотеля. Богословська система Григорія Синайського більшою мірою підходила для освічених ченців, а вчення Палами було призначене для простих ченців і мирян. Григорій Синайський відвідував Афон. Саме там він зустрів ченців, чий сенс життя був наповнений аскетизмом. Преподобний Григорій вів напіввідлюдницьке життя, став духовним батьком для ряду обраних учнів, написав кілька молитовних посібників, які адресував афонським монахам (Сьрку, 1909). Ці настанови свідчать про поширення ісихазму й на Афоні. В одному з його трактатів, що стосуються

тиші і методів молитви, Григорій докладно описує ісихастські молитовні практики, згадує про два способи, які ведуть до здобуття благодаті: молитися, спираючись на низький стілець, контролювати дихання, «не блукати поглядом то туди, то сюди, але, немов на якомусь упорі, зупиняти його на своїх грудях або пупку» (Сьрку, 1909: 8) Противники ісихастів часто критикували цю техніку і називали ісихастів «пупкові екстрасенси» (Antonov, 1908), переслідуючи при цьому мету образити ісихастів. Григорій Синайський ввів поняття трьох стадій духовного життя. Перша стадія була пов'язана з таїнством покаяння, з розумінням заповідей і божественного Слова, символічного значення свята Преображення Господнього. Другий етап – пізнання таємниць творіння світу, що неминуче призводило до сходження до Бога за допомогою катарсису. Третій і останній етап – це зустріч Бога, стадія обоження. Ряд вчених стверджують, що між послідовниками Григорія Палами і Григорія Синайського існувало суперництво. Інші вчені вказують на те, що Палама був учнем Григорія Синайського. Він зустрів Синайського в період свого перебування на Афоні (Meyendorff, 1974) в скиті Магула на Святій горі Афон. Магула є кам'яна плита, яка по площі займає сотні метрів. Плита – рівна і гладка, немов невидима рука акуратно вирізала її з цільного каменю. Слово «світло» мало особливе значення в ісихазмі. «Світло» – релігійний символ Царства Божого. Символ світла використовувався в грецькій філософії і християнській релігії (поняття «просвітлення» як бачення Бога). У християнстві Ісус Христос – Син Божий, «Світло Світу». Вся християнська теологія, богослов'я і літургіка пронизані символізмом «світла»: «Бог є світло», «Різдво Твоє, Христе Боже наш, засяло світові світло розуму». Світло проявляється в створеному Богом світі. Цей трансцендентний світ несе Ісус Христос протягом усього свого життя. Ісихасти наповнювали своє ество божественним світлом, а під час молитви були осяяні істинним світлом і, отже, вдягалися як перетворився Ісус на горі Фавор (Meyendorff, 1974).

Популярність ісихазму значно зросла в Візантії з початку XIV століття. В цей період вплив імперії в світі неухильно падає. Бідність основної маси, війни, внутрішній розбрат, епідемії, населення підірвало основи державності візантійської імперії. Однак, попри економічний занепад, Візантія продовжувала спричиняти інтелектуальний і культурний вплив на Київську Русь та інші слов'янські країни. В основі впливу Візантії на Західну Європу лежав незмінний інтерес

візантійців великим культурним спадком давньої Греції. Візантійський грецький державний діяч письменник Теодор Метохітес, візантійський астроном, історик і теолог Никифор Грегора часто називали період, що передує краху візантійської імперії, періодом справжнього візантійського Відродження (Meuendorff, 1974: 111–124). Відомий російський вчений Дмитро Лихачов, розмірковуючи про візантійську культуру епохи Палеологів, вводить термін «Предвідродження», який, на його погляд, був самостійним явищем і передбачав епоху Відродження, але так і не зумів стати справжнім Відродженням з тих чи інших причин. Епоха «Предвідродження» у візантійській культурі була невіддільно пов'язана з середньовічною культурою і релігією. У той же самий час цей період відбивав «інтерес до людини», до її особистісних переживань, емоцій і почуттів. За твердженням богослова, відомого візантиніста і церковного історика І.Ф. Мейендорфа, перемога гуманістів «безсумнівно означала б рішучий перехід від Предвідродження до Відродження, саме паламізм зупинив цей перехід та рішуче сприяв тому, що візантійська і східноєвропейська культура так і залишилася культурою «Предвідродження» (Мейендорф, 1974: 295–297). Починаючи з XIV століття група візантійських філософів і богословів на чолі з письменником, філософом і богословом Варлаамом Калабрійським утворили, виявили критичне ставлення до релігійної візантійської культури, суворим церковним догмам, однак виявляли також інтерес до античної філософії і творів великих давньогрецьких філософів, до риторики, яка була духовною скріпою придворної культури Візантії.

Варлаам Калабрійський і його послідовники відрізнялися «людиноцентричністю». З іншого боку, відроджується запит на аскетичний і містичний реалізм, завданням якого було пізнання Бога. Принципи гуманізму та аскетична традиція ісихазму стають ключовою ланкою інтелектуального і релігійного аспекту життя Візантії. Конфлікти між двома основними течіями часто приводили до зіткненнями на державному і громадському рівні. В кінцевому підсумку, атмосфера гострих дискусій у середовищі богословів привела до визнання ісихазму як загальноприйнятої релігійної доктрини в Візантійській церкві в 1375 році. Конфлікт між ісихазмом и гуманізмом зачепило майже всі сфери візантійського життя того часу, но в кінцевому підсумку збагатіло мистецтво. У цей період народжуються кращі зразки візантійського іконопису, наповнені «особливо блискучим класицизмом і особливо пронизливим містицизмом»

(Попова, 2013: 219) і споглядальною глибиною. Вівтарна перегородка в візантійських храмах «перероджується» в іконостас (стіна з ікон, яка відділяла вівтар від центральної частини). Відомий Австралійський дослідник Аніта Стрезова (Strezova Anita, 2014) вважає, що ісихазм вплинув на мистецтво Візантії та інших країн, особливо за часів правління династії візантійських імператорів Палеологів. Відродження духовного життя та богослов'я залишало свій слід в іконографії, де вражає и точно фіксується вплив двох течій. Кардинальні зміни в мистецтві відбивали трансформацію всіх сфер життя. Метою мистецтва епохи правління візантійських імператорів Палеологів ставало споглядання перетворення плоті і матерії. Перетворення, а не знищення плоті – головний складник візантійської культури (Strezova Anita, 2014). Необхідно відзначити, що богословська підготовка та інтелектуальна ерудиція була загальною вимогою для іконописців. Це позначалося на якості написання ікон. Кінець XIII і перша половина XIV століть можна розглядати як період торжества класицизму. Візантійська аристократія і частина духовенства всерйоз захопилися еллінською філософією і культурою. Інтерес до античної класичної літератури та мистецтва висловлювався в стилі і формі іконопису. У ранньому періоді епохи правління Палеологів створені невеликі вишукані мозаїки зникли, ікони збільшилися в розмірах. В інтер'єрі церкви переважали великі зображення з силуетом у повний зріст, що виражало сутність вчення про Божественні енергії. З'являються сцени, які містять складні алегорії, символи і алюзії. На багатьох візантійських іконах домінують легкість і витонченість, виразні й елегантні жести (Angold, 2006: 118). Змінилася і техніка іконографії: щільні, сміливі, драматичні мазки пензлем, руки і пальці, що передають специфіку характеру й особистості, блискучі очі, відблиски на обличчі й руках, створення ефекту на мантіях, які розвіваються, повернені фігури припускали більш вільну и сміливу перспективу (Haushert, 1965: 27).

Використовувалися виразні кольори, які підкреслювали емоційний стан святих, а також посилювали містичний настрій. В іконопису переважали темно-сині, синьо-сірі та зеленувато-жовті відтінки. Випромінювання світла з однієї точки або центральної композиційної осі оживляли динамічний центр. М'яке світло осявало тривожні вирази обличчя, що посилювало враження від глибини внутрішнього світу святих, їх високу духовність. Таємниче сяйво пробуджувало небесні асоціації. Асиметричні і дрібні риси обличчя ставали тонкими, а колірна гамма – м'якшою, світлішою.

Релігійне мистецтво пізньої Візантії ознаменувалося появою нових іконографічних сюжетів, виразних елементів і образних сцен. Іконописці звертаються до духовних і містичних традицій ісихазму. Одне з ключових завдань іконопису – передати духовну (невидиму) реальність фізичними засобами (Strezova Anita, 2014).

Поєднання «земної» та «небесної» реалій немичуче виробляло до духовного екстазу як плоду ісихастської концентрації, створювало неповторний образ, посилювало містично духовний настрій. Інтелектуальна атмосфера, яка панувала в церкві в другій половині XIV століття (за що частково відповідальні ісихасти), вплинула на створення композиції «Ісус Христос – Цар царів», де Христос носить шати, Христос знаходиться в оточенні Богородиці та других святих. Такого роду ікони знаходяться в Монастирі Богородиці, Трескавец (село в Болгарії, 1342–1343 рр.), а також у Преображенській церкві, Ковалево (Новгородська область, 1380 р.) та Успенській церкві (Кремль). В основі зображення лежить псалом 44: 9, ікона відображає образ Христа – як Царя та Богородиці – як цариці (Strezova Anita, 2014).

Так, патріарх Філофей Коккінос (патріарх Константинопольський), відомий прихильник ісихазму, описав один зі снів Палами, в якому Святий бачив Христа як Царя в оточенні групи слуг (Ware, 1995: 9–11).

Ісихасти сприяли масовому поклонінню Діві Марії. Зокрема, Григорій Палама, який особливо почитав Діву Марію і присвятив їй кілька проповідей та гімнів.

У 1335 році був введений місяць Маріан. Григорій Палама часто називав Діву Марію джерелом життя. Чудотворна ікона Божої Матері «Живоносне джерело» перебувала в Константинопольському монастирі Богоматері Пиги (Ware, 1995: 9–11).

Іконографічні полотна, які зображують Богородицю, відрізняються не тільки іконографічною тонкістю, а й вишуканою інтерпретацією, що непрямым чином вказує на ступінь свободи, яким користувалися візантійські художники. Метафоричність назви Богородиці – «світлоносна свічка» – використано в **11 ікосу** Акафісту Пресвятій Богородиці. Часто Богородиця зображувалася зі свічкою. У деяких візантійських свинцевих печатках тіло Богородиці брало форму свічки, а простір навколо неї був пофарбований у яскраво-червоний колір, що символізувало Божественні Енергії (Strezova Anita, 2014).

Нарешті, через поширення ісихазму важливим нововведенням стає доладна мандорла (форма німба) (Strezova Anita, 2014).

Основні ідеї ісихазму поділяли не тільки греки, а й слов'яни. Ісихазм набув широкого поширення в православних країнах Південно-Східної Європи ще в XIV столітті, досягнувши територій Болгарії, Сербії, Росії, а також румунських князівств. Відзначимо, що візантійські гуманісти культивували свої ідеї серед слов'ян через різні причини: слов'яни не знали грецької мови та не були шанувальниками елліністичної культури.

Візантійський гуманізм мав елітарний характер. Цей факт виключає можливість тісної взаємодії грецької і слов'янської культур. Відродження ісихазму в Болгарії прямо пов'язане з ім'ям Григорія Синайського. Учні Григорія активно подорожували по Європі.

Феодосій Тирновський був учнем Григорія Синайського. Саме він заснував Чернечу громаду в 1350 році недалеко від Килифарєво під патронажем царя Болгарії Іоанна Олександра. Феодосій був знавцем грецької мови і перевів твори Григорія Синайського на болгарську мову. Незабаром монастир стає центром перекладу ісихастської літератури (твори отців ранньої церкви, трактати візантійських богословів). Болгарські монастирі Парорейо і Килифарєво – два важливих центри ісихазму, де література ісихазму поширювалася безпосередньо з Константинополя. У 1396 році Болгарія була завойована турками. Болгарські богослови, філософи, художники емігрували, привносячи в слов'янську культуру цінності своєї культури. Болгарський філософ, книжник Костянтин став пропагандистом ісихастських традицій у Сербії. Митрополит Київський і всієї Русі Кипріяном Цамблаком займався перекладом грецьких текстів, він заповідав своїм учням дотримуватись ісихастських традицій (Ivanov, 1963).

Популярність румунських ісихастів пояснювалася їх ставленням до простих віруючих: вони часто були духівниками, радниками правителів (як Данило Пустельник), філантропами і чудотворцями. Їх послідовники слідували за ними навіть у печери.

Зарубіжні і вітчизняні дослідники досі сперечаються про вплив ісихазму на Русь (Ivanov, 1963), (Прохоров, 1968). У роботах деяких вчених-богословів підкреслюється думка про те, що Русь отримала вчення про ісихазм більшою мірою не в традиції Григорія Палами або Григорія Синаїта, а в традиції Антонія Великого, Макарія Єгипетського, Єфрема Сирина, Максима Сповідника, Іоанна Лествичника. Саме твори цих авторів активно переписувалися в XV–XVI столітті на Русі. Однак у XV столітті багато російських богословів не були знайомі з працями Палами (Прохоров, 1968).

Загалом дослідники доходять спільної думки, що ісихастські традиції на території сучасної України стали швидко розповсюджуватися в середині XIV століття під впливом вчення Григорія Синайського, а також популяризації свято вітчизняної літератури (Meuendorff, 1981), (Хоружий, 2006).

Російські ченці переписували і перекладали тексти з грецької мови. Ці переклади включали роботи Іоанна Клімака, Симеона Стилистиса, Григорія Синайського, Каліст II Ксанфопул. Як приклад можна також привести Троїце-Сергієву лавру, Києво-Печерський монастир, де в бібліотеках і донині зберігаються переклади ісихастської літератури (Meuendorff, 1981).

XIV століття стало золотим століттям для мистецтва Русі, тут доречно згадати великих художників Феофана Грека, Андрія Рубльова й іконописця Діонісія. Особливістю слов'янського ісихазму, починаючи з самого раннього періоду розвитку, було існування його здебільшого в межах чернецтва. Саме ченцям відводили головну роль у поширенні ідей ісихазму. Поширення ісихазму на Русі в чернецтві насамперед пов'язують з Афоном. Відомо, що Преподобний Антоній Печерський, Засновник Печерського Монастиря Успіння Пресвятої Богородиці у Києві, двічі бував на Афоні (Meuendorff, 1981), (Хоружий, 2006).

Ісихастська практика займала помітне місце в першому давньоруському монастирі – Києво-Печерській лаврі. Традиційно називають імена трьох лаврських ченців, що дотримували обітницю безперервного мовчання протягом ряду років. Це преподобні Афанасій, Онуфрій і Феодор (Хоружий, 2006). Практика безперервної молитви і споглядання ніколи не згасала. Часом вона йшла на узбіччя релігійного життя, часом яскраво розпалювалася.

Можна стверджувати, що ісихастські традиції були знайомі не тільки монахам, але й мирянам. Миряни служили Богу, невпинно молились та стяжали Божу Благодать, проте не відмовлялися від мирських радощів мати сім'ю і займалися громадською діяльністю. До таких людей можна віднести княгиню Ольгу, Володимира Мономаха, Рюриковичів, преподобного Серафима Верецького і багатьох інших (Хоружий, 2006).

У другій половині XIV століття в чернечому подвижництві виділяється фігура Ніла Сорського, який, імовірно, походив із древнього боярського роду. Ніл Сорський вважається основоположником скитського подвижництва на Русі, послідовником ісихастських традицій. Ніл Сорський навчався практиці «розумної» молитви під керівництвом ченця Паїсія Ярославового, який справедливо вважався прихильником афонського чернецтва.

Ісихастське вчення про Преображення Ісуса на горі Фавор також справило глибокий вплив на Русь. У прихильника ісихазму, ігумена землі руської, Сергія Радонезького, за переказами, були бачення нетварного світла. Так, учні чудотворця Радонезького Ісаак і Симеон бачили Сергія, що виливає божественне світло під час здійснення божественної літургії. Сергій Радонезький був першим руським монахом, який пережив подібні світлові бачення. Після смерті Сергія його найвідданіші учні покинули Троїцький монастир у пошуках усамітнення і утворили скит.

Ідеологія ісихазму набула поширення на українських землях у кінці XIV – на початку XV століття.

Київський митрополит Григорій Цамблак, болгарський православний монах, митрополит Київський і Литовський, відіграв значну роль у просуванні ісихастських традицій. Прихильність ісихазму спостерігалася в ряді праць Цамблака. Хочеться відзначити особливе місце Острозького та Дерманського релігійно-культурних центрів у поширенні ісихастських традицій наприкінці XVI – початку XVII століть. Центри, організовані князем Василем-Костянтином Острозьким, демонстрували консервативні підходи до багатьох проблем, які включали ісихастський світогляд (Гарат, 2017: 43–45).

Висновки. Ісихазм – духовна практика, пов'язана з чернечим рухом. Ісихасти культивували спокій, безмовність, споглядання, багаторазове повторення Ісусової молитви. Ченці переводили рукописи з грецької мови. Монастирі ставали центрами з розповсюдження ісихастських знань. Зусилля аскетів-ченців багатьох поколінь привели до необхідності розкрити суть ісихазму непосвяченим, транслювати ідеї ісихазму в світ, таким чином зближувати «світ» і «монастир». Основні ідеї ісихазму торкнулися не тільки релігійної, а й культурно-інтелектуальної сторони життя як візантійців, так і православних християн. Значна частина слов'ян не вели подвижницьке життя, але прийняли принципи ісихазму, що позначилося на досягненнях мистецтва, літератури й освіти. Це збагачувало слов'янську культуру в цілому. Так, в іконографії була присутня естетична інверсія (антиномізм), протиставлення канонам зовнішньої і внутрішньої краси. Вона відображала душевний спокій, тишу і радість, поєднання «земної» і «небесної» реалії і, нарешті, духовний екстаз. Священна символіка квітів підкреслювала виразність, підтримувала містичний настрій і натхнення релігійних образів зі зверненням до внутрішнього світу людини, яка розкриває метафізичну інтерпретацію Всесвіту. Митці

не прямували древнім зразкам античних часів, а лише підкреслювали унікальну красу образів святих та божественне світло, що йшло від них. Ісихазм сприяв поширенню досягнень культури античної Греції. Ісихасти домоглися культурного і релігійного зближення слов'ян європейського континенту (Русь, Болгарія, Сербія, Румунія), таким чином, об'єднуючи православний світ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Angold M. *Eastern Christianity*. Cambridge University Press: The Cambridge History of Christianity, 2006. vol. 5. P. 118.
2. Antonov V. *Classics of Spiritual Philosophy and The Present*. New Mexico : Santa Fe, 2008. P. 413–415.
3. Diadochos of Photiki. *On Spiritual Knowledge*. London : The Philokalia, 1983. vol. 1. 288p.
4. Hausherr I. 'L'Hésychasme: Etude de Spiritualite'. *Orientalia: Christiana Periodica*. 1965. vol. 22. P. 5-40.
5. Ivanov I. *Bulgarskoto Българското Книжовно Влияние в Русия при 7*. Lossky V. *The Vision of God*. [Yonkers : St Vladimirs Seminary Pr., 1963. 175 p.
6. Lossky V. *The Mystical Theology of the Eastern Church*. London: St Vladimirs Seminary Pr., 1957. 201 p.
7. Macarius the Great. *Homily. Die 50 Geistlichen Homilien des Macarius* / Eds. H. Dorries, E. Klostermann. Berlin: 1964. 139 p.
8. Meyendorff I. 'L'Hésychasme: Problèmes de Sémantique', *Mélanges D'Histoire des Religions Offerts à H.Ch. Puech*. Paris, 1973. P. 543–47.
9. Meyendorff I. *Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*. Cambridge : Cambridge University Press, 1981. 120 p.
10. Meyendorff I. *St Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*. New York, 1974. 52 p.
11. Meyendorff J. *Society and Culture in the Fourteenth Century: Religious Problems* / Eds. M. Berza, E. Stanescu. *Actes du XIV Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest, 6–12 Septembre 1971*. Bucharest, 1974. P. 111–124.
12. Nyssa G. In *Psalms*. / Ed. J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, 2003. P. 298–434.
13. Palamas G. *The Philokalia: The Eastern Christian Spiritual Texts* / Ed. G.E.H. Palmer. Athens, 1961. vol. 4. P. 276–77, 337.
14. Strezova Anita. *Hesychasm and Art*. Canberra : Australian National University Press, 2014. 308 p.
15. Ware K. *Act out of Stillness: The Influence of Fourteenth-Century Hesychasm on Byzantine and Slavic Civilisation*. Toronto, 1995. P. 9–11.
16. Архиепископ Никон. *Житие и подвиги преподобного Сергия Радонежского*. Москва : Ковчег, 2011. 414 с.
17. Гарат І. В. Філософсько-богословська спадщина та культурно-просвітницька діяльність Ісакія Борисковича / *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Релігієзнавство»*. Острого : Вид-во НУ«ОА», 2018. № 2(14). С. 43–45.
18. *Евангелие от Матфея*. Харків: Фолио, 2011. 192 с.
19. Мейендорф И. *Византийский исихазм и его роль в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV веке* / *Труды Отдела древнерусской литературы*. Ленинград, 1974. Том 29. 297 с.
20. Попова О. С. *Пути византийского искусства*. Москва : Гамма-Пресс, 2013. 460 с.
21. Прохоров Г. *Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в 14 веке*. Ленинград : ТОДРЛ, 1968. Том 15. С. 133–139.
22. Сырку Р. А. *Житие Григория Синаита* / Ред. Константинопольский Патриарх Каллисто. St Petersburg, 1909. С. 7–8, 15, 33.
23. Хоружий С. С. *Духовные основы русского старчества*. Москва : Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2006. 272 с.

REFERENCES

1. Angold M. *Eastern Christianity*. Cambridge University Press: The Cambridge 23. History of Christianity, 2006. vol. 5. P. 118.
2. Antonov V. *Classics of Spiritual Philosophy and The Present*. New Mexico: Santa Fe, 2008. P. 413–415.
3. Diadochos of Photiki. *On Spiritual Knowledge*. London: The Philokalia, 1983. vol. 1. 288 p.
4. Hausherr I. 'L'Hésychasme: Etude de Spiritualite'. *Orientalia: Christiana Periodica*, 1965. vol. 22. P. 5-40.
5. Ivanov I. *Bulgarskoto Българското Книжовно Влияние в Русия при 7*. Lossky V. *The Vision of God*. [Yonkers: St Vladimirs Seminary Pr., 1963. 175 p.
6. Lossky V. *The Mystical Theology of the Eastern Church*. London: St Vladimirs Seminary Pr., 1957. 201p.
7. Macarius the Great. *Homily. Die 50 Geistlichen Homilien des Macarius* / Eds. H. Dorries, E. Klostermann. Berlin: 1964. 139 p.
8. Meyendorff I. F. 'L'Hésychasme: Problèmes de Sémantique', *Mélanges D'Histoire des Religions Offerts à H.Ch. Puech*. Paris, 1973. P. 543-47.
9. Meyendorff I. *Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 120 p.
10. Meyendorff I. F. *St Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*. New York 1974. 52 p.
11. Meyendorff J. *Society and Culture in the Fourteenth Century: Religious Problems* / Eds. M. Berza, E. Stanescu. *Actes du XIV Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest, 6–12 Septembre 1971*. Bucharest, 1974. P.111–124.
12. Nyssa G. In *Psalms*. / Ed. J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, 2003. P. 298-434.
13. Palamas G. *The Philokalia: The Eastern Christian Spiritual Texts* / Ed. G.E.H. Palmer. Athens, 1961. vol. 4. P. 276-77, 337.
14. Strezova Anita. *Hesychasm and Art*. Canberra: Australian National University Press, 2014. 308 p.

15. Ware K. Act out of Stillness: The Influence of Fourteenth-Century Hesychasm on Byzantine and Slavic Civilisation. Toronto, 1995. P. 9–11.
16. Arhiepiskop Nikon. Zhitie i podvigi prepodobnogo Sergiya Radonezhskogo [The life and exploits of St. Sergius of Radonezh]. M.: Kovcheg, 2011. 414 s. [in Russian].
17. Harat I. V. Filozofsko-bohoslovska spadshchyna ta kulturno-prosvitnytska diialnist Isakiiia Boryskovycha [Philosophical and theological heritage and cultural and educational activities of Isakii Boryskovyach] / Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Relihiieznavstvo». Ostroh : Vyd-vo NU«OA», 2018. № 2(14). S. 43-45. [in Ukrainian].
18. Evangelie ot Matfeya [Gospel of Matthew]. Harkiv: Folio, 2011. 192 s. [in Russian].
19. Meyendorf I. Vizantiyskiy isihazm i ego rol v kulturnom i istoricheskom razvitii Vostochnoy Evropyi v XIV veke [Byzantine hesychasm and its role in the cultural and historical development of Eastern Europe in the XIV century] / Trudyi Otdela drevnerusskoy literatury. L., 1974. Tom 29. 297 s. [in Russian].
20. Popova O. S. Puti vizantiyskogo iskusstva [Paths of Byzantine Art]. M.: Gamma-Press, 2013. 460 s. [in Russian].
21. Prohorov G. Isihazm i obschestvennaya myisl v Vostochnoy Evrope v 14 veke [Hesychasm and social thought in Eastern Europe in the 14th century]. L.: TODRL, 1968. Tom 15. S. 133-139. [in Russian].
22. Syirku P.A. Zhitie Grigoriya Sinaita [Life of Gregory Sinait] / Red. Konstantinopolskiy Patriarh Kallisto. St Petersburg, 1909. S. 7–8, 15, 33. [in Russian].
23. Horuzhiy S. S. Duhovnyie osnovyi russkogo starchestva [Spiritual foundations of Russian eldership]. Moscow : Izdatelskiy Sovet Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi, 2006. 272 s. [in Russian].